

ДЕТІНІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ ПРАЦІ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОЇ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

DESHADOWING DOMESTIC LABOR MARKET AS A PREREQUISITE EFFECTIVE INTEGRATION

За умов посилення євроінтеграційних процесів для України надзвичайно актуальною є проблема тіньової економіки, що стосується всіх сфер та галузей. Ця проблема не оминула і таку важливу складову економіки, як ринок праці. Стаття присвячена висвітленню проблем тінізації ринку праці в Україні. Проаналізовано фактори, обсяги тіньових операцій у сфері соціально-трудова відносин, особлива увага приділена тіньовій оплаті праці. З огляду на значні масштаби тіньового сектору, пропонуються шляхи протидії тіньовим схемам на ринку праці, що сприятиме ефективній інтеграції України до європейської спільноти.

Ключові слова: Тіньова економіка, тіньовий ринок праці, неформальна зайнятість, тіньова зайнятість, тіньова заробітна плата, детінізація ринку праці, євроінтеграційні процеси.

В условиях усиления евроинтеграционных процессов для Украины чрезвычайно актуальной является проблема теневой экономики, которая касается всех сфер и отраслей. Эта проблема не обошла и такую важную составляющую экономики, как рынок труда. Статья посвящена освещению проблем тенезации рынка труда в Украине. Проанализированы факторы, объемы теневых операций в сфере социально-трудова отношений, особое вни-

манье уделено теневой оплате труда. Учитывая значительные масштабы теневого сектора, предлагаются пути противодействия теньвым схемам на рынке труда, что будет способствовать эффективной интеграции Украины в европейское сообщество.

Ключевые слова: Теневая экономика, теневой рынок труда, неформальная занятость, теневая занятость, теневая заработная плата, детенизация рынка труда, евроинтеграционные процессы.

Given the strengthening of integration processes in Ukraine is extremely urgent problem of the shadow economy, which applies to all areas and sectors. This problem has also involved such an important part of the economy as the labor market. The article is devoted to coverage of shadow employment in Ukraine. Factors volumes of shadow operations in the area of industrial relations, special attention is paid to the shadow wages. Given the large scale of the shadow sector, there are ways of combating shadow schemes in the labor market that will contribute to the effective integration of Ukraine into the European community.

Key words: The shadow economy, black market labor, informal employment, the shadow employment, the shadow wage, legalization of labor market integration processes.

УДК 331.5:339.922

Сандугей В.В.

к.е.н.,

доцент кафедри економічної теорії
Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова

Постановка проблеми. Однією із перешкод України на шляху ефективної євроінтеграції є надзвичайно високий рівень тіньової економіки, що характеризується в тому числі і тінізацією вітчизняного ринку праці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток теорії функціонування тіньової економіки та шляхів її детінізації здійснили такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Базилевич, С. Біла, З. Варналій, О. Мазур, М. Флейчук, Ю. Харазішвілі, Д. Блейдс, П. Гутман, М. Флемінг, Ф. Шнайдер. Дослідженням різноманітних проблем функціонування українського ринку праці присвячені наукові доробки В. Близнюк, В. Брича, О. Волкової, О. Грішнкової, Е. Лібанової, Ю. Маршавіна, В. Онікієнка, І. Петрової, А. Колота, В. Петюха, У. Садової, М. Семікіної та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження форм вияву, факторів, тенденцій тінізації ринку праці та вивчення напрямів його детінізації

Виклад основного матеріалу дослідження. Складовою тіньової економіки виступає тіньовий ринок праці. Тому ці два поняття тісно взаємопов'язані. Існування такого соціально-економічного явища, як тіньовий ринок праці, зумовлює суттєве скорочення у структурі доходів бюджету, а саме – частки податкових надходжень.

Основною причиною виникнення тіньового ринку

праці є наявність можливостей для певної частини економічних агентів не дотримуватися існуючого законодавства. Доречно також виділити і фактори, які сприяють розвитку тінізації сфери зайнятості.

По-перше, низький рівень заробітної плати у державному секторі економіки. Не всіх громадян влаштовують розміри їхніх зарплат, тому відбувається, так би мовити „відплив» частини трудових ресурсів у тінь задля отримання більших доходів.

По-друге, надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єктів господарювання. Високе податкове навантаження на особисті доходи громадян і, зокрема, процент відрахувань до соціальних фондів, провокує перехід великої частини економіки у «тінь». На 2012 рік загальна кількість податків в Україні становила 99 (для порівняння, в Швейцарії – 2, в Сінгапурі – 5, Латвії – 7, Китаї – 4). Загальна сума цих відрахувань станом на кінець 2014 р. становила 37,5%, з яких пенсійний збір – 32%, страхові внески у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності – 2,9%, страхування на випадок безробіття – 1,9%, а ставка страхового збору в разі нещасного випадку на виробництві залежить від галузі. Разом з єдиною ставкою на доходи фізичних осіб загальне навантаження на фонд заробітної

плати становило 5% [10].

По-третє, низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян і надаються медичними установами, закладами освіти та комунальними службами. Розширення мережі платних послуг не призводить до поліпшення їхньої якості. У результаті формується тіньовий сектор – утворення макроекономічного рівня державного типу, в якому внаслідок високого рівня корупції та тінізації державні послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами.

По-четверте, надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців. Дослідження показують, що в умовах поширеної адміністративної корупції державні службовці прагнуть до нарощування кількості перевірок і підвищення розмірів податків і штрафів. У результаті система податків і штрафів втрачає ефективність як інструмент державної політики.

По-п'яте, відсутність довіри до державних інституцій. Саме довіра до уряду або відчуття «соціальної солідарності» спонукає людей платити податки. За таких умов будь-які обіцянки уряду проводити ефективні реформи в обмін на сплату громадянами податків викликають раз у раз спротив з боку громадян.

За оцінками Міжнародної організації праці (МОП), рівень неофіційної зайнятості в Україні становить лише 9%. Однак, за розрахунками вітчизняних вчених [12], рівень тіньової зайнятості в Україні за 2009 – 2015 роки у 3-4 рази вищий (рис. 1).

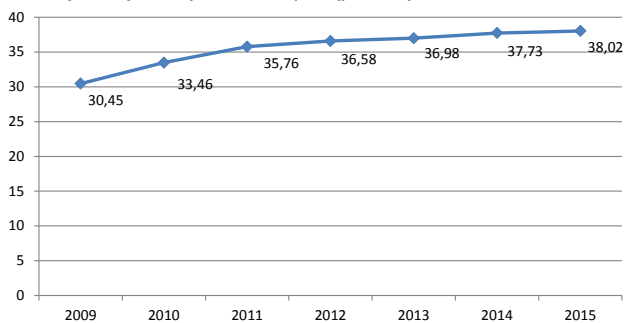

Рис. 1. Рівень тіньової зайнятості в Україні за 2009-2015 рр. [12]

Як свідчить рис. 1, рівень тіньової зайнятості за період з 2009 року по 2015 рік збільшився на 8%, у той час, як за даними Державної служби статистики рівень зайнятості трудових ресурсів зменшився на 4% та рівень безробіття також зменшився практично на 4%. У середньому, умовний рівень тіньової зайнятості в Україні становив 35,57%. Це свідчить про те, що на ринку праці в Україні населення віддає перевагу незареєстрованій діяльності. Слід зауважити також, що умовний рівень тіньової зайнятості дуже великий і складає майже 40%.

Тіньова зайнятість спрямована проти людини, позбавляє її легального працевлаштування, оплати й охорони праці та здоров'я, соціального, пенсійного та медичного забезпечення, які здійснюються

через Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві і професійних захворювань та Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Більше того, у цьому нелегальному секторі створюються умови для втягування значної частини населення до протиправних дій. Якщо людина працює в „тіні“, то швидко відчуває, що її економічне становище є нестабільним, вона втрачає впевненість у завтрашньому дні. Насамперед втрачається трудовий та страховий стаж, що особливо відчутно позначиться на розмірі майбутньої пенсії, який буде, очевидно, мінімальним, оскільки передбачених внесків до Пенсійного Фонду роботодавця за працівника і нелегальний працівник за себе не сплачують. Якщо зареєструватися, як безробітному, виплата допомоги з безробіття також буде мінімальною, оскільки тільки офіційно оформлена трудова угода на страхових засадах є гарантією отримання повноправної допомоги. Крім того, особа без оформлення трудових відносин з роботодавцем нерідко втрачає виплати «лікарняних», декретних компенсацій. Той, хто працює легально, але одержує за відомістю мінімальну зарплату, а решту – в «конвертах», також потерпає від обмеження соціальних виплат.

Найбільш «тіньовою» зайнятістю за оцінкою Міністерства економічного розвитку і торгівлі України характеризуються такі галузі української економіки: операції з нерухомістю – майже 62,0%; страхування – 53,0%; будівництво – 40,0%; роздрібна торгівля – 32,0%. Найбільшу частку «тіньової» зайнятості сьогодні сконцентровано у промисловості. Тут вона на 32,5% перевищує офіційну [10].

Неформальна зайнятість та тінізація заробітних плат створює ризики для стабілізації державного бюджету та для системи пенсійного страхування. Існуючий масштаб тінізації ринку праці та наявність налагоджених механізмів виведення в «тінь» заробітних плат негативно позначається на розмірах страхових внесків до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування, а також обсягах надходжень до бюджету податку з доходів фізичних осіб та податку на додану вартість. За таких умов навіть незначні коливання економічної кон'юнктури можуть призводити до збільшення масштабів «виведення» заробітних плат в «тінь», що матиме дестабілізуючий вплив на систему державних фінансів та солідарну пенсійну систему. Крім того, тінізація заробітних плат загрожує стримуванням нагромадження коштів накопичувальної системи та розвитку її інвестиційного потенціалу.

Високий рівень тінізації оплати праці в Україні пояснюється:

1) значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю;

2) толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат та, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та

соціального забезпечення;

3) невідповідністю сплачених податків та якості державних послуг, що спричинює значні додаткові витрати з боку населення з метою отримання цих послуг на належному рівні;

4) несправедливістю системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих та пільгових професійних режимів;

5) наявністю механізмів, які забезпечують легке та дешеве вилучення коштів підприємств у позалегальний сектор економіки метою виплати тінювих заробітних плат;

6) фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці [11; с. 96].

За оцінками Міністерства доходів і зборів України у 2014 році в тіні знаходилося приблизно 35% заробітної плати (зарплата по країні це приблизно 450 млрд. грн., ще 150 млрд. виплачується в конвертах). Отже, держава недоотримує, як мінімум, 21,69 млрд. податку на доходи фізичних осіб та 60,54 єдиного соціального внеску. За результатами досліджень Інституту соціології НАН України станом на 2014 рік у конвертах виплачується близько 140 млрд. грн. і до бюджету не надходило приблизно 50 млрд. грн. Отримують зарплату нелегально близько 4 млн. осіб. За оцінками експертів обсяг тінювої економіки є ще більшим, а саме 45-50% заробітної плати виплачується «у конвертах» [10].

Тінюва заробітна плата може існувати у декількох формах:

1) працевлаштування на умовах неофіційних трудових відносин;

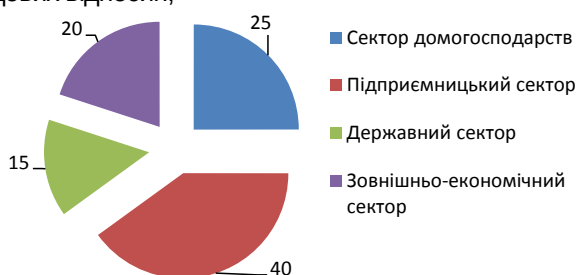

Рис. 2. Структура тінювої економіки України за секторами [10]

Тінюва економіка традиційно існує у секторі домогосподарств. Домашні господарства виробляють товари та послуги, споживають їх для власних потреб, формуючи тим самим «неформальну економіку». Реалізуючи залишок продукції (робіт і послуг) на ринку ресурсів, домогосподарства отримують певний дохід, за рахунок якого сплачують податки державі, купують товари і послуги на ринку, а частину заощаджують на фінансовому ринку. Ухиляючись від сплати податків, домогосподарство створює тінювий оборот коштів на ринку. Слід також враховувати, що значна кількість послуг надається фізичними особами, які не зареєстровані як підприємці, а тому не підпадають під офіційний облік. У першу чергу, це транспортні послуги, послуги у сфері відпочинку

та ін. У цих сферах доволі значна частина виконаних робіт сплачується готівкою, яка не обліковується, що сприяє тінювому обороту коштів.

Подолання тінювої економіки та корупції є необхідною умовою входження України до ЄС та найголовнішою проблемою України на шляху до Європейської спільноти. Більшість інших перешкод (невідповідність критеріям конвергенції, невідповідність законодавства, політична та економічна нестабільність) тісно корелюються з поширенням дії тінювої економіки. Ви рішення проблем корупції, нелегальної міграції та розширення кримінального сектора визначаються Європейською Комісією, як одні з пріоритетних напрямів співробітництва між Європейським Союзом та кандидатами в його члени.

Слід зазначити, що у країнах ЄС, як і в більшості розвинених країн світу, зберігається високий рівень тінювої економіки (Рис. 3). Станом на 2014 р. масштаби тінювої економіки у країнах ЄС оцінюються більше, ніж 2100 млрд. євро [13]. Основними причинами зростання тінювої економіки в країнах ЄС є податкове навантаження, тягар соціального страхування, соціальні трансферти та корупція.

Значного розвитку в країнах ЄС набуває і нелегальний ринок праці. Ситуацію також погіршує нелегальна міграція та різниця у рівні заробітної платні у сусідніх країнах колишнього СРСР та країнах Європейського Союзу. У результаті збільшення нелегального ринку праці відбулося зростання рівня безробіття в ЄС і, як наслідок, посилення навантаження соціальних виплат на бюджети країн.

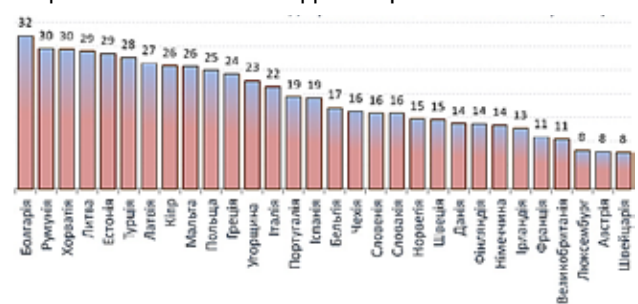

Рис. 3. Рівень тінювої економіки у європейських країнах станом на 2014 р. (по відношенню до ВВП, у %)

Джерело: побудовано автором на основі: [13]

Боротьба з поширенням тінювої економіки в Європейському Союзі проходить на трьох рівнях: національному, регіональному (в рамках союзу) та міжнародному (в рамках міжнародних організацій, до яких входять країни ЄС). Вона відбувається за наступними напрямками: боротьба з корупцією; зміни в податковій політиці; обмеження тінювого ринку робочої сили в ЄС; боротьба з відмиванням брудних коштів; боротьба з кримінальним сектором тінювої економіки, насамперед з наркобізнесом.

Детінізація економіки в Європейському Союзі носить комплексний характер. З точки зору методів, протидія негативним проявам тінювої еконо-

міки не обмежується лише санкціями за порушення умов заборони (оскільки для ефективного запровадження санкцій необхідна велика кількість бюджетних коштів). Основною зброєю в арсеналі урядів країн ЄС у боротьбі з тіньовою економікою є: прозоре податкове, кримінальне та цивільне право; високий рівень оплати праці державних службовців; висока якість надання державних послуг населенню; ефективний механізм захисту прав і свобод громадян перед посяганнями державних структур; дієвий ринковий механізм та високий рівень конкуренції. Саме ці умови, а не жорсткі санкції, є фундаментом для боротьби з тіньовою економікою в будь-якій країні.

З огляду на все вищезазначене детінізація економіки є першопріоритетним та принципово важливим напрямом сучасної економічної політики України. Водночас багатоаспектність та розгалуженість проявів тінізації засвідчує безперспективність лише симптоматичних репресивних методів протидії тінізації у вигляді посилення контрольно-каральних функцій держави, адже основними чинниками тінізації української економіки стали: висока витратність та низька рентабельність ведення бізнесу, обтяжлива податкова система, в якій фіскальна функція відіграє визначальну роль, знецінення вартості робочої сили, звуження внутрішнього ринку та нерозвиненість ринкових регуляторів визначення ціни ресурсів та чинників конкурентоспроможності, нездатність держави забезпечити прозорі умови діяльності та гармонізувати економічні інтереси суб'єктів економіки.

Вважаємо, що для подолання негативних наслідків тіньової зайнятості, значного зниження її рівня, необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо легалізації зайнятості та заробітної плати. Аналіз нормативно-правової бази з питань легалізації зайнятості та заробітної плати дозволяє виділити декілька законодавчих актів. План урядових заходів передбачає здійснення моніторингу щодо: середньооблікової чисельності працівників, зокрема тих, що виконують роботи за договорами цивільно-правового характеру та за яких сплачуються податки і збори (обов'язкові платежі); розміру заробітної плати, заявленого в оголошенні про прийняття на роботу, та фактичного розміру заробітної плати з використанням інформації органів державної статистики про фактичний обсяг доходів, зокрема, заробітну плату, одержану з інших джерел згідно з законодавством. Для ефективного обліку платників і застрахованих осіб у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування та їх ідентифікації передбачено створення Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування. Посилення мотивації до легальної продуктивної зайнятості, детінізація відносин на ринку праці є також одними із основних напрямів та шляхів реалізації державної політики зайнятості. Легалізація зайнятості та детінізація заробітних плат є передумовами стабілізації Державного бюджету та досягнення цілей реформування системи пенсійного страхування, передбачених Про-

грамою економічних реформ на 2015–2020 роки. Існуючий масштаб тінізації ринку праці та наявність налагоджених механізмів легкого виведення у тінь заробітних плат негативно позначається на розмірах внесків працюючих до Пенсійного фонду (ПФУ) та фондів соціального страхування (ФСС), а також доходах бюджету від податку з доходів фізичних осіб. Крім того, додана вартість, яка формується на підприємствах, що сплачують нелегальну заробітну плату, швидко занижується, що негативно впливає на обсяг надходжень до бюджету від ПДВ. За таких умов, навіть незначні коливання економічної кон'юнктури збільшують масштаби виведення заробітних плат у тінь, що дестабілізує систему державних фінансів та солідарну пенсійну систему, а також стримує нагромадження коштів накопичувальної системи.

Основним принципом реалізації заходів з детінізації заробітних плат має стати створення більш сприятливих умов ведення бізнесу та оплати праці сумлінних платників податків.

Серед основних напрямів детінізації оплати праці, які нині широко дискутуються, виділимо наступні: зменшення навантаження на оплату праці податками та страховими внесками; посилення зв'язку між фактично сплаченими страховими внесками та розміром пенсійного забезпечення; перерозподіл розмірів страхових внесків між працюючим та роботодавцем; посилення відповідальності за ухилення від сплати податків та страхових внесків; поліпшення адміністрування податків; запровадження індикативних заробітних плат; поліпшення якості соціальних послуг.

На нашу думку, значна кількість працюючих, які частково або повністю отримують заробітну плату «у конвертах», не мають вибору. За існуючих умов економічна зацікавленість роботодавців у таких схемах оплати праці є значно вищою, ніж у працюючих.

Вважаємо, що обмеження тіньових схем оплати праці можливе за умов:

- збільшення штрафних санкцій за ухилення від оформлення трудових відносин між працівником та роботодавцем;
- запровадження карної відповідальності посадових осіб роботодавця за небажання оформлення трудових відносин з працівником;
- розширення повноважень Інспекції з питань праці щодо здійснення перевірок додержання законодавства про оплату праці [2].

Висновки з проведеного дослідження. Ринок праці в Україні характеризується високим її рівнем, що зумовлено такими факторами: низький рівень заробітної плати у державному секторі економіки, надмірний податковий тягар, складна система оподаткування, нестабільність податкового законодавства, низька якість державних послуг, передусім тих, що стосуються життєзабезпечення громадян і надаються медичними установами, закладами освіти та комунальними службами, а розширення мережі платних послуг не призводить до поліпшення їхньої якості.

Подолання тіньової економіки та корупції є необ-

хідною умовою входження України до ЄС та найголовнішою проблемою України на шляху до Європейської спільноти, відтак необхідно проводити комплексну політику детинізації економіки.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Баранов С.О. Тіньова економіка: сутність, причини, соціально-економічні наслідки та шляхи подолання в Україні [Електронний ресурс] / С.О. Баранов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2015. – № 3. – С. 47-55. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_3_9
2. Варналій З.С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналія. – К.: Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.
3. Європа: тіньова економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=4841>.
4. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 року № № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
5. Мазур О.А. Тіньова економіка в Україні: причини, форми її прояву та обсяги [Електронний ресурс] / О. А. Мазур // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Економіка. – 2014. – Т. 22, вип. 8(2). – С. 70-77. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov>
6. Мовчан М. Обсяг тіньової економіки України становить 350 млрд грн, половина цих коштів – зарплати в «конвертах». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/ECONOMICS/obsyag_tinovoyi_ekonomiki_ukrayini_stanovit_350_mlrld_grn,_polovina_tsih_koshtiv_-_zarplati_v_konvert.html.
7. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015-2017 роки» від 29 квітня 2015 р. № 265 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/265-2015-p>.
8. Розвиток соціально-трудової сфери України: теорія, практика, перспективи: кол. монографія / за ред. д.е.н., проф. І.Л. Петрової, к.е.н. В.В.Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України». – К., 2016. – 326 с.
9. Сандугей В.В. Проблеми тинізації сфери зайнятості в Україні [Текст] / В.В.Сандугей // The scientific potential of the present: зб.наук.праць «ЛОГОΣ». - 2016. - с. 348 с.
10. Тенденції тіньової економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
11. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тишук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2011. – 96 с.
12. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf.
13. Kearney A.T. «The Shadow Economy in Europe» available at: http://www.atkearney.com/financialinstitutions/featured-article/-/asset_publisher/j81ucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192 (Accessed 4 April 2015).

14. Shadow Economies on the Rise Around the World [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://finance.yahoo.com/news/pf_article_110204.html.

REFERENCES:

1. Baranov S.O. Tin'ova ekonomika: sutnist', pry-chyny, sotsial'no-ekonomichni naslidky ta shlyakhy podolannya v Ukraini [Elektronnyy resurs] / S.O. Baranov // Visnyk Natsional'noyi akademiyi derzhavnoho upravlinnya pry Pre-zydentovi Ukrainy. – 2015. – No 3. – S. 47-55. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2015_3_9
2. Varnaliy Z.S. Tin'ova ekonomika: sutnist', osoblyvosti ta shlyakhy lehalizatsiyi: monohrafiya / za red. Z. S. Varnaliya. – K.: Vyd-vo NISD, 2006. – 576 s.
3. Yevropa: tin'ova ekonomika [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=4841>.
4. Zakon Ukrainy «Pro zapobihannya koruptsiyi» vid 14 zhovtnya 2014 roku No No 1700-VII [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>
5. Mazur O.A. Tin'ova ekonomika v Ukraini: prychny, formy yiyi proyavu ta obsyagy [Elektronnyy resurs] / O. A. Mazur // Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Ser.: Ekonomika. – 2014. – T. 22, vyp. 8(2). – S. 70-77. – Rezhym dostupu: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumov>
6. Movchan M. Obsyah tin'ovoyi ekonomiky Ukrainy stanovyt' 350 mlrd hrn, polovyna tsykh koshtiv – zarplaty v «konvertakh». [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://dt.ua/ECONOMICS/obsyag_tinovoyi_ekonomiki_ukrayini_stanovit_350_mlrld_grn,_polovina_tsih_koshtiv_-_zarplati_v_konvert.html.
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennya Derzhavnoyi prohramy shchodo realizatsiyi zasad derzhavnoyi antykoruptsiynoyi polityky v Ukraini (Antykoruptsiynoyi stratehiyi) na 2015-2017 roky» vid 29 kvitnya 2015 r. No 265 [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/265-2015-p>.
8. Rozvytok sotsial'no-trudovoyi sfery Ukrainy: teoriya, praktyka, perspektyvy: kol. monohrafiya / za red. d.e.n., prof. I.L. Petrovyyi, k.e.n. V.V.Blyznyuk; NAN Ukrainy, DU «In-t ekonomiky ta prohnozuvannya NAN Ukrainy». – K., 2016. – 326 s.
9. Sanduhey V.V. Problemy tinizatsiyi sfery zaynyatosti v Ukraini [Tekst] / V.V.Sanduhey // The scienti c potential of the present: zb.nauk.prats' «ЛОГОΣ». - 2016. - s. 348 s.
10. Tendentsiyi tin'ovoyi ekonomiky [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.
11. Tin'ova ekonomika v Ukraini: masshtaby ta napryamy podolannya: analit. dop. / T. A. Tyshchuk, Yu. M. Kharazishvili, O. V. Ivanov; za zah. red. Ya. A. Zhalila. – K.: NISD, 2011. – 96 s.
12. Tin'ova ekonomika v Ukraini: prychny ta shlyakhy podolannya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://icps.com.ua/assets/uploads/les/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf.
13. Kearney A.T. «The Shadow Economy in Europe» available at: http://www.atkearney.com/financialinstitutions/featured-article/-/asset_publisher/j81ucAqMqEhB/content/the-shadow-economy-in-europe-2013/10192 (Accessed 4 April 2015).
14. Shadow Economies on the Rise Around the World [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://nance.yahoo.com/news/pf_article_110204.html.